

POSAR UN PLAT A TAULA QUAN A PLAÇA NO HI HA RES. ESTRATÈGIES DE PROVEÏMENT DURANT LA GUERRA CIVIL I LA POSTGUERRA A GIRONA

ROSA MARIA GIL TORT¹

Resum

Aquest article analitza les conseqüències de la Guerra Civil en la vida quotidiana a Girona, en un dels seus aspectes més importants: l'accés als aliments i les estratègies per assegurar la manutenció diària quan les infraestructures que la sustentaven van fallar.

La investigació s'ha centrat en bona part en la documentació de les famílies Masó i Aragó, gràcies a la disponibilitat dels seus fons dins l'Arxiu de la Fundació Rafael Masó. És, doncs, una recerca de classe, basada en el paradigma de la societat gironina burgesa, no pas en el conjunt de la població. En esclatar la guerra, la República va perdre la batalla de l'abastiment de la població, però des de les cuines, lluitant a la rereguarda, amb un esforç encara poc valorat, les dones van aconseguir guanyar el pols a la fam i sobreviure.

Paraules clau

Guerra Civil, rereguarda, proveïment, Girona, dones.

Abstract

This article analyzes the consequences of the Spanish Civil War for daily life in Girona in one of its most important aspects, namely the access to food and the strategies to ensure the daily sustenance when the infrastructures that supported them failed.

The research has focused largely on the documentation of the Masó and Aragó families, thanks to the availability of their records in the Archive of the Rafael Masó Foundation. It is therefore a research from a social class perspective, based on the paradigm of the bourgeois society of Girona and not of the population as a whole. At the outbreak of the war, the Republic lost the battle to provide food supplies to the population, but from the kitchens, fighting from the rearguard, with an effort still underappreciated, women managed to win the struggle against hunger and survive.

Keywords

Civil War, Rearguard, Food Supply, Girona, Women.

¹ Aquesta recerca s'inclou dins el projecte del MINECO, PID2021-122261NB-I00. *Trabajo y movilidad social en la Cataluña Contemporánea (1836-1936)* del Grup de Recerca Consolidat "Treball Institucions i Gènere" de la Universitat de Barcelona, al qual pertany l'autora com a investigadora.

EL QUE NO S'EXPLICA, CUINES ENDINS

L'episodi històric de la Guerra Civil és probablement el tema que més historiografia ha generat en l'àmbit estatal a nivell de l'Estat i del país. La vivència personal d'aquell període, tan amarg, també es troba àmpliament documentada a través de dietaris, epistolaris i memòries, pel que fa al front, a la repressió i a la retirada. Les estratègies de la població per sobreviure a la rereguarda, però, protagonitzada especialment per les dones i els infants, han quedat en segon terme. En un context de desintegració de l'estat del benestar, que fins aleshores havia assegurat l'abastiment de productes a bon preu i amb raonables condicions sanitàries, dones soles, sense formació laboral, amb uns estalvis minvants i molt pocs mitjans a l'abast protagonitzaren una lluita per la supervivència insòlita. Aquesta altra cara de la història aflora entre línies a la premsa i sobretot floreix a la documentació privada, especialment a la correspondència, dietaris i la memòria oral, generada portes endins, darrere els vidres enfosquits i el llums apagats per la por dels bombardeigs. Rescatar aquesta documentació i aquesta memòria ajuda a projectar una mirada més àmplia sobre fets encara poc coneguts, gràcies a la imprescindible perspectiva de gènere.

MARC POLÍTIC

El 18 de juliol de 1936, l'alçament militar va portar a l'esclat d'una revolució que aviat va esdevenir guerra per l'enfrontament dels dos bàndols als camps de batalla. L'estiu del 1936 va començar una etapa extremadament difícil pel país. Al front, pels combats, i a la rereguarda, pel desmembrament del país amb la caiguda de les xarxes de subministres de proveïments, que deixaren la població civil absolutament desatesa.

Aviat el país va esdevenir un camp de batalla, on les zones de més producció agrícola quedaren en mans dels facciosos, mentre que les zones industrials, més urbanes i poblades, com Madrid i Barcelona, patiren la desconexió dels centres de producció i distribució d'aliments. La manca de mà d'obra pel reclutament forçós, la pobra collita del 1936, el tancament de les fronteres i els greus problemes de coordinació en la distribució varen representar una minva constant en els subministres alimentaris a la rereguarda². També l'arribada creixent i imparable de refugiats des dels primers

² MIRAMBELL BELLOCH, Enric. "Què menjàvem durant la guerra". *Diari de Girona*, 11/09/2016, p. 29.

La Central Lletera Municipal, inutilitzada el dia 20 de juliol de 1936 en els aldarulls de principis de la Guerra Civil. Foto: Josep Buil Mayral. 1966. Fons Josep Buil Mayral. CRDI. Ajuntament de Girona.

mesos de la guerra fins al final de la retirada afegia nous reptes humanitaris. L'estat de les infraestructures de transport i de les xarxes comercials impedí ben aviat la lliure circulació de les mercaderies imprescindibles.

La República va prioritzar l'alimentació de les tropes al front, com una consigna repetida des del primer moment. L'alimentació de la població, especialment la urbana, es va complicar ràpidament, i dones i criatures varen lluitar per aconseguir l'aliment bàsic per sobreviure.

Aquest procés té dues dinàmiques molt clares, que serveixen per entendre l'angoixa i les dificultats que comprometien la vida de les persones.

La primera, la sensació de provisionalitat de la situació: la majoria de la població i dels governants pensava que es resoldria en pocs mesos, fet que probablement va determinar la manca de previsió a llarg termini dels qui haguessin pogut fer alguna cosa. Aquesta va ser una altra de les lliçons que la Guerra Civil va donar a Europa. Pocs anys més tard, el doctor Trueta, instal·lat a Oxford durant la Segona Guerra Mundial, observava:

Així com en la nostra guerra, des del punt de vista civil, al menys al costat republicà, imperava un complet desordre, on menjaves només a base de fer cua i amb sort, o si coneixies algú que tingués terres i et portés l'obsequi d'un sac de patates, al Regne Unit tot va ésser plantejat des d'un principi a base de

la igualtat per a tothom; un racionament que funcionava estrictament [...] que bastava per no patir gana.³

L'altra dinàmica va ser la precipitada caiguda de la qualitat dels aliments a l'abast, que va portar ràpidament al consum de tota mena de matèries comestibles, amb greus conseqüències com la desnutrició, les malalties i, tristament i freqüentment, la mort. De la restricció en l'abastiment de productes de primera necessitat es va passar al consum de sucedanis, a l'auto proveïment per diverses fórmules i al consum de productes destinats tradicionalment als animals.

L'escassetat va mantenir una corba ascendent fins a arribar a la situació límit de carència gairebé de tot. Als mercats es va viure la carestia de forma gradual i accelerada. Ben aviat van esdevenir espais buits sense comestibles i la població va haver d'espavilar-se per aconseguir posar quelcom al plat amb totes les estratègies possibles.

BARCELONA, EL DRAMA D'UNA CONURBACIÓ

No és l'objectiu d'aquesta sessió parlar de la problemàtica alimentària d'una ciutat en guerra com Barcelona, però em sembla adient recollir notícies puntuals que ajuden a dimensionar la tragèdia.

Una ciutat com Barcelona, que aleshores superava lleugerament el milió d'habitants⁴, depenia exclusivament dels mercats municipals i el petit comerç. Aquests van continuar servint aliments en la mesura que els arribaven de les zones productores. Amb el pas de les setmanes, les dificultats per adquirir els productes més bàsics augmentaren i ben aviat van aparèixer el desabastiment i les cues.

A Barcelona el 15 d'octubre de 1936 ja es va projectar la creació de la cartilla de racionament, que va començar a funcionar mesos després. Aquest racionament, que aviat s'estendria per tot l'Estat, va durar fins al 1952, enllaçant amb els durs anys de la postguerra. El primer aliment racionat va

³ DOMÈNECH, Joan de Déu. *La batalla de l'ou. De quan passàvem gana (1936-1939)*. Barcelona: Raval Edicions, 2012, p. 76.

⁴ Segons el cens municipal de Barcelona, el 1936 la ciutat tenia censats 1.062.157 habitants. <<https://ajuntament.barcelona.cat/estadistica/angles/Anuaris/Anuaris/anuari15/cap02/C020101.htm>> [Consulta: 2/01/2023].

ser el pa, i de seguida, el juny de 1937, es començà a mesurar la quantitat de patates, oli d'oliva, arròs... El desembre de 1937 el racionament ja afectava els llegums, el sucre i el sabó.

Al mateix temps, les racions eren minvants. Dels 250 grams de pa per persona i dia del primer racionament del febrer del 1937 es passà a 400 g tres cops per setmana l'estiu de 1937 (500 g menys) i 150 g per persona i dia el 1938.

Les racions al Diari Oficial de la Generalitat el 28 de maig de 1937 marcaven que tots els ciutadans catalans tenien dret a rebre les quantitats següents:

Arròs: 30 grams per dia o 210 grams a la setmana

Cigrons: 15 grams per dia o 105 grams a la setmana

Oli: 35 grams per dia o 245 grams a la setmana

Ous: $\frac{1}{2}$ per dia o 4 a la setmana

Patates: 300 grams per dia o 2.100 grams a la setmana

Sucre: 20 grams per dia o 140 grams a la setmana*

Cafè: 15 grams per dia o 105 grams a la setmana

*A partir del 20 de setembre de 1938, el sucre només se subministrava als infants.

Aquestes quantitats van anar minvant ràpidament a mesura que empitjorava la disponibilitat. De fet, des del principi es revelaven del tot insuficients i la població va haver de cercar alternatives per completar una dieta que pas a pas comprometia la seva salut i supervivència. En aquest context es van estendre l'estraperlo, l'adulteració i l'especulació. S'imposaven les cues on la gent passava hores de dia i de nit per aconseguir alguna cosa per menjar.

Les cues, a més de les llargues hores a peu dret sota el fred i la calor i el risc de lesions per atropellament per massificació, convertien la població en un objectiu fàcil pels atacs de l'aviació.

Joan de Déu Domènech ho relata en el seu llibre:⁵

Al mercat de la Barceloneta, les sirenes havien sonat i van donar temps a la gent per anar als refugis, però les dones que estaven comprant no van deixar les cues, perquè aquell dia es donava el racionament de peix, bacallà, llegums.

La gana va ser la primera batalla perduda de la República. A Barcelona, el novembre de 1937 ja era molt difícil trobar carn de conill i altres peces

⁵ DOMÈNECH, *Ibidem*, p. 34.

d'escorxadors. La gent es menjava els gats, i fins hi tot es van arribar a consumir les rates d'aigua, les anguilles del Llobregat i els llangardaixos de Montjuïc.

Els animals de companyia com periquitos, gats i gossos van ser abandonats o sacrificats, perquè no es podien mantenir.

Els animals del parc van morir d'inanició, o per efecte de les bombes.

Sense garrofes, llet ni carn, el panorama és desolador. El 1938 moren tres tigres, dos lleons, una lleona, un dromedari acabat de néixer, dues panteres negres, un hipopòtam, un ós blanc i l'estimada elefanta Júlia, regal que havia estat del soldà del Marroc [...] La Júlia era una atracció del Parc [...] Quan l'animal va morir, el 12 d'agost de 1938, va ser esquarterat i repartit entre diverses carnisseries de la ciutat. A la del Poble-Sec, li va tocar una pota.⁶

Al mateix temps que es projectava la cartilla de racionament per posar ordre a una situació que estava descontrolant-se, el govern català també va crear el Comissariat de Propaganda "per tal d'aconseguir, sobretot en aquests moments i en sentit totalitari, l'elevació cultural i física del nostre poble i difondre el coneixement arreu del món"⁷.

Aquest comissariat va estar dirigit per Jaume Miravittles⁸, i responia a la voluntat de mantenir alta la moral de la població i, al mateix temps, maquillar l'amarga realitat del fracàs del govern per gestionar la greu crisi d'abastiments.

El Comissariat va editar molt material gràfic com cartells i llibres i va crear el personatge *El més petit de tots*, tot encaminat a difondre les consignes d'ànim i resistència entre la població. Entre els llibres editats n'hi hagué dos destinats a tractar el tema de l'abastiment. Un va ser el titulat *Problemes alimentaris que planteja la guerra. El menjar en temps de guerra*, a càrrec del metge Antoni Oriol Anguera. El llibre presentava consells i moltes taules de calories i vitamines. Era un llibre tècnic que pel nivell, els exemples, les comparacions i sobretot el biaix d'alliçament polític no va ser gaire seguit entre la població.

L'altra obra va ser *Menús de guerra*, editat per la Conselleria de Proveïments el 1937 i atribuït al blanenc Joan Vila. Aplega 24 receptes, tres

⁶ DOMÈNECH, Ibídem, p. 26.

⁷ DOMÈNECH, Ibídem, p. 57-58.

⁸ PASCUET, Gerard; PUJOL, Enric (ed.). *La revolució del bon gust. Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya (1936-1939)*. Barcelona, Ajuntament de Figueres, Arxiu Nacional de Catalunya i Viena Edicions, 2006.

de peix, dues de carn, una d'arròs, dues d'ous, quatre de sopes i purés i els 12 plats restants fets amb verdures i hortalisses. Sens dubte, molt més proper a la realitat que es vivia al carrer.

L'altra campanya que es va difondre a través del Comissariat de Propaganda, va ser "La batalla de l'ou", iniciada el 25 de gener de 1937, amb el geògraf Pau Vila com a encarregat d'exposar la situació de producció i animar els ciutadans a bastir els seus galliners a casa sota el lema de "Cada balcó, un galliner". La iniciativa volia pal·liar el dèficit endèmic de producció d'ous al país i que abans de la guerra es mitigava amb importacions aleshores inviablès.

"La batalla de l'ou", tot i l'entusiasme inicial despertat, no va quallar, per les dificultats d'aconseguir menjar per a les gallines i altres problemes d'índole tècnica. També es van estendre els horts a balcons, jardins i parterres, i en solars buits de la ciutat.

Amb el pas dels mesos, cap a 1938 les possibilitats de posar alguna cosa al plat ja eren molt reduïdes, sobretot a les ciutats grans, i s'introduïren nous aliments que mai s'havien consumit, com les herbes de marge, bledes silvestres, fulles de remolatxa, verdolagues, roselles, escaroles de muntanya, fins aleshores destinades als conills i animals, cereals de tota mena i els reiteradament recordats segó, garrofes i aglans.

Les farinetes de farro, primer amb oli i cansalada i després ja soles, van ser una de les menges habituals adoptades per la població. Es tractava de farina de blat de moro triturat, en definitiva més sa que el llegum conegut com a guixa, de mal coure i amb efectes secundaris demostrats sobre la salut⁹ i que es consumia com a darrer recurs. L'arròs arribava sense esclovel·lar i calia pelar-lo abans de cuinar-lo.

Pel que fa a la proteïna animal els xais i bovins que els escorxadors ja no podien sacrificar eren substituïts per rucs i cavalls famèlics. I fins i tot es consumien animals malalts i morts per les bombes i els trets, obviant les mesures sanitàries més elementals. La sang dels animals escorxats era també molt buscada per fer-la guisada o fregida, com a font de proteïnes.

⁹ FASANELLA SELIGRAT, Assumpta. "Latirisme de postguerra, 1941-1943". *Gimbernat. Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*. 2011, vol. 56, p. 123-136. <<https://raco.cat/index.php/Gimbernat/article/view/308500>> [Consulta: 28/12/2022].

CRONOLOGIA DEL DESABASTIMENT A GIRONA

Si bé la penúria alimentària va ser aviat un drama a les grans ciutats com Barcelona, a Girona, de dimensions més reduïdes, amb un fort lligam amb el camp proper i xarxes de confiança entre famílies i botiguers, la situació va transcórrer de forma més ponderada, si més no en els primers temps. Aquesta circumstància va determinar que en els primers mesos de la guerra, moltes gironines fins i tot poguessin enviar alguns aliments a familiars de Barcelona. És el cas, com veurem, de la família Masó-Aragó.

Els primers mesos, la pròpia inèrcia de la producció agropecuària, l'estreta relació entre ciutat i rodalia, l'arribada regular de les collites als llocs de venda i un estat de les infraestructures de transport i sanitàries encara lluny de la línia de front varen fer que es mantingués una certa normalitat. Però molt aviat van començar els problemes per aconseguir els aliments més bàsics.

Enric Mirambell¹⁰ explica com el dia vint de juliol del trenta-sis, de bon matí, alhora que saquejaven i incendiaven temples i alguns establiments comercials, es destruïa la Central Lletera Municipal, que estava ubicada a la cantonada de l'Avinguda Ramon Folc amb el carrer de Real de Fontclara. Desapareixia així el recent instaurat sistema de venda de llet per gestió municipal. Aleshores les lleteres ja havien perdut l'hàbit de passar per les cases amb la marranxa i el petricó, i qui volia o necessitava llet s'havia de desplaçar fins a Palau, Santa Eugènia o Sant Daniel amb un parell d'ampolles o una petita marranxa, i repetir l'excursió dia sí dia també.

Entre els establiments que foren saquejats el dia 20 de juliol hi havia el d'en Pere Trias, del carrer de l'Albereda-Rambla Verdaguer. Sacs i cabassos de tota mena de productes alimentaris foren llençats al carrer.¹¹

A poc a poc la situació va esdevenir límit. El mercat de la Rambla i les botigues de queviures ja no podien servir productes i calia anar a cercar-los a pagès, sovint a peu i amb tren. La moneda es va devaluar i aviat va reparèixer el sistema de l'intercanvi.

La transposició gironina del drama que vivia el país, la trobem recollida en aquest article d'Enric Mirambell¹²:

¹⁰, ¹¹ i ¹² MIRAMBELL BELLOCH, Enric. "Què menjàvem durant la guerra".

En molts terrats, eixides o en les galeries de les cases que donen al riu s'hi instal·laren gàbies per criar-hi uns pollastres o uns conills. I si es trobava amb què alimentar i fer créixer l'aviram hi havia la possibilitat de menjar una mica de carn, i precisament el pollastre que era la menja de luxe. En canvi no era fàcil que en les carnisseries es pogués comprar la carn que s'hauria desitjat, com els filets de bou i de vedella o les costelles de xai. No vaig conèixer ningú que digués que havia menjat carn de gat o de gos; però sí que és ben real que es deixaren de veure gats i gossos que rondessin pels carrers, com es veien en temps normals.

El primer producte que va acusar la carestia va ser el pa. Era un element de primeríssima necessitat, en un moment en què el seu consum era elevat i en tots els àpats. A finals d'estiu de 1936 les cues ja eren habituals davant els establiments de comestibles, i des de la tardor del 1936 fins a mitjans de 1938 la disponibilitat va minvar de forma galopant. Els darrers mesos de 1938 i fins al final de la guerra, ja no es trobava res per comprar enlloc. Calia recórrer a l'autoproducció, a l'intercanvi en els llocs d'origen i a altres mitjans. La majoria de la gent va perdre pes significativament i adoptaren un aspecte desmillorat, fruit del cansament, les angoixes i les privacions. Això va comportar una baixada de les defenses que sovint propiciava l'aparició de malalties, fàcilment superables en períodes normals, però complicades en temps de guerra.

ESTRATÈGIES D'UNA FAMÍLIA GIRONINA PER MENJAR

Per copsar la realitat al detall del que va representar l'alimentació en temps de guerra, hem recorregut als arxius familiars de la família Masó-Aragó, custodiats a la Fundació Rafael Masó.

Els Masó pertanyien a la burgesia gironina i eren reconeguts catalanistes propers a la Lliga Regionalista de Francesc Cambó. Amb els primers fets de guerra els homes de la família van veure's impel·lits a marxar, per l'amenaça que queia sobre ells per catalanistes, conservadors i catòlics. Concretament varen marxar Santiago Masó Valentí, exdiputat a Corts, i la seva esposa, Carme Vinyals, que passant per Marsella es varen instal·lar a Donosti, en territori nacional. També Joan Masó, impressor i activista catalanista, que s'instal·là a Barcelona a casa dels Aragó. Estanislau Aragó, expresident del GEiEG i exregidor de Cultura, empenyé a peu el camí de l'exili pel Pirineu en els primers mesos de la guerra, per exercir de mestre en diverses escoles de la zona nacional. I finalment Narcís Masó i Rosa Llunes, els quals, liquidat

sobradament el projecte de l'Escola de S'Agaró, s'instal·laren a Granollers per exercir de mestres.

A la casa de Ballesteries hi romangueren Josefina Aragó, esposa de Joan Masó; les seves dues germanes, Montserrat i Pilar Aragó; Maria de la Bonanova Masó, esposa d'Estanislau Aragó, i Angelina i Paula Masó, solteres. Sis dones soles amb els fills de Maria i Estanislau, les noies Montserrat i Anna Maria Aragó Masó i el nen Narcís-Jordi Aragó, que comptava aleshores sis anys. També aviat s'incorporà al grup Frai Francesc, frare provinent del convent de la Bisbal que va demanar refugi a la casa.¹³

El dia a dia girava entorn l'aprovisionament de menges per a la família, la tramesa del possible als absents i petites feines que els permetessin sobreviure en aquells dies tan durs.

Josefina Aragó va continuar gestionant la impremta Masó, on va substituir Joan Masó com a gerent. Paula i Angelina aviat començaren a elaborar per encàrrec jerseis de punt i camisoles per a nadons. I Maria amb les seves filles emprengueren una petita manufactura de nines de drap, per a clients particulars i per a la botiga Santa Anna de Barcelona. Montserrat, per la seva banda, organitzà una petita escola casolana amb nens del barri, a qui ensenyà les primeres lletres i a comptar.

Aquestes activitats van ser ampliades de forma gradual amb la recerca d'aliments en masos de la rodalia: de la Sala, de Foixà, de Ruplà, de Celrà, de Bescanó, de Cornellà, de la Banyeta, de Palau, del Mas Castell, de Saus, del Perelló, de Sarrià..., que es completava amb la recol·lecció de llenya, fruits i bolets per complementar la dieta.

Coneixem aquests itineraris per la correspondència personal conservada i pel dietari de guerra on, sobre una agenda vella dels Magatzems Lafayette de París, les dones de la família Aragó Masó van anar anotant compres i incidències del període de guerra.

Les cartes i papers conservats sovint estan poblats d'anotacions: "Una bona persona em proporciona mig litre de llet diari, una altra, ous i una altra, carn", que revelen una xarxa de confiança bastida sobretot entre dones, que de fet va aguantar el temporal de la devastació.

Part dels aliments aconseguits mitjançant la minvant compra convencional als establiments habituals de la ciutat i la compra reservada

¹³ GIL TORT, Rosa Maria. *Elles també hi eren. Història de les dones de la Casa Masó (1830-2015)*. Girona: Fundació Valvi - Curbet Edicions, 2019.

MERCREDI 1er JANVIER / Circouciou 3

DICTONS DU MOIS DE JANVIER
 En été, au feu. S'il gèle à la Saint-Maur. Janvier d'eau chiche.
 En hiver, au feu. La moitié de l'hiver est dehors. Fait le paysan riche.

AUX GALERIES LAFAYETTE

Pa	1 50
Os	15
Vege	15
Pois	70
Moulinet	55
Platons	35
Jardini	50
Pastis	50
Xarrelata	1 70
Varis	10
Habo	65
	6 95
Selit	1 20
Anni	1 00
	9 15
Aquesta lletre a 1886-87	
AQUESTA 87-89	
Aquesta 88-89	

Dietari de guerra de les dones Aragó-Masó. 1936-1939.
 Arxiu Fundació Rafael Masó.

en establiments de confiança, s'enviava a Barcelona i a Granollers, on vivien Narcís Masó i Rosa Llunes. Aviat s'imposà la ruta per les cases de pagès amigues, sovint propietat de les famílies de les antigues minyones de la casa Masó, que subministraven aliments. Això es complementava amb la recepció de paquets provinents de benefactors de l'estranger, del mateix Santiago Masó des de Donosti i dels encàrrecs que realitzaven a França a través d'una agència de la Jonquera.

La guerra va transformar les prioritats i les converses, i quan aquestes han quedat fixades sobre el paper van plenes d'indicacions, preguntes i preocupacions sobre la manera de proveir-se d'aliments, sobre garrafes d'oli amunt i avall, paquets amb viandes, i estratègies i penalitats diverses.

És el cas de Josefina Aragó, que coneixem a través de les cartes que escriu al seu espòs Joan Masó Valentí, que viu amagat a casa de la família Aragó a Barcelona. Les cartes entre la família sempre se signen amb pseudònims com a mesura de seguretat.

18 de desembre de 1937. Carta de Josefina Aragó a Joan Masó. Ella planeja un viatge a Barcelona:

Vinc per portar fesolets i sèmola i alguna botifarra: si li convé altra cosa que pugui trobar o que ells desitgin, que m'ho digui.

2 de febrer de 1938

“Amb penes i fatigues et puc enviar un conill i tinc que fer un paquet reduïdíssim. Amb la il·lusió de poder enviar alguna ceba i pastanaga la M.A. [Angelina] de bon matí ha anat al mercat de Santa Eugenia i ha tornat amb 4 cebes que son les que envio i unes quantes pastanagues que amb el conill poden esser molt bones i el que ha portat es una gran patacada doncs una bicicleta l'ha tirada a terra. L'altre dia fent una cua per cols de poc que l'aixafen. Ara es el que es troba. Patacades y més patacades.”

“De carn jo vaig dir que no podíem enviar-ne més, doncs no maten Si les botifarres li agraden i en vol més que ho diguin, que mirariem si en podem trobar, encara que es difícil.”

“Ara aquí estem com vosaltres: hi ha poca feina per fer compres doncs no hi ha res. Jo amb un mes d'estar fora he trobat un gran canvi: lo poc que hi ha és caríssim i lo pitjor es que no hi ha res.

Ahir la plaça i el mercat feia llàstima i tantes taronges com hi havia i ara ni una, ni verdura i alguna poma per medicina, i alguna llimona.

Si algun dia veus a n'en Josep Maria sol, recorda-li si ens podria portar algunes avellanes com vaig demanar-li, doncs aviat les acabarem.”

6 de març de 1938

Per aquí tothom està molt espantat per la teca doncs no's troba res ¿i vosaltres, què? Mengeu? Suposem que no tan bé com dies enrere. Ara si que no puc pas afavorir-vos en res, doncs no hi ha res per poder proveir. Ara s'ha acabat allò d'anar a plaça cada dia i de rumiar què farem i què menjarem i com variarem els plats. Ara aquí tothom parla del plat únic i encara gràcies. Nosaltres encara estem bé gràcies a les provisions fetes, i en tenir la Conxita fora, doncs ella menjava per dos o més de nosaltres.”

... març de 1938

Ara aquí tornem a tenir carn quasi cada dia, i de Tocino també hem trobat un lloc fora d'aquí, però no molt lluny que podem comprar totes les botifarres que sien menester. Si us calen, doncs dieu.

En el cas de la família Aragó Masó, Estanislau, el pare, es va situar a la zona nacional fent de mestre, i sovint enviava paquets a Maria, la seva dona; ella i els tres fills romangueren a Girona a la casa de les dones del carrer de

les Ballesteries. Les seves cartes van també plenes d'anotacions referents a paquets, menjar i preocupacions pel dia a dia.

15 de maig de 1938. Carta de Maria de la Bonanova Masó a Estanislau Aragó:

Como te decia en mi última postal y carta a pesar de los bombardeos que hemos sufrido, hasta ahora y g.a.D. no nos ha sucedido nada a nadie de nuestra familia. Todos estamos bien de salud y las niñas y el pequeño con un apetito más propio de tiempo de paz que de guerra.

De todas maneras no te vayas a figurar que no podemos satisfacerles con lo necesario, no, como te decia en otra carta mia hay Alguien que no nos ha dejado un momento y nos ha proporcionado por medio de nuestros Buenos amigos de Foixà, la Sala, Cornellà, Palol, Llambillas, Cassà, lo más imprescindible, es verdad que muchas veces nos es necesario trasladarnos nosotras mismas allá para obtenerlo pero que importa, lo importante es que tengamos para comer y que nuestros hijos tengan salud.

Més endavant, en la mateixa carta, comenta que ja pateixen el racionament de patates i de pa.

31 d'octubre de 1938. Montserrat Aragó explica al seu pare el negoci de les nines:

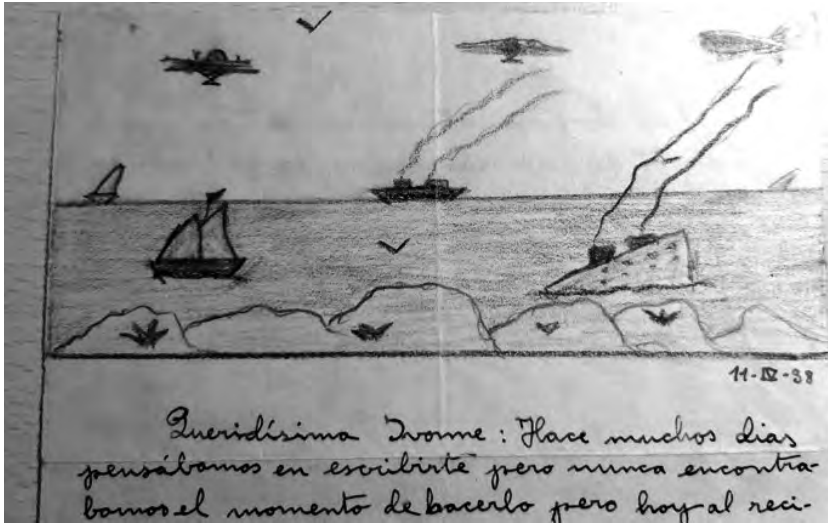
Hace cosa de un mes que hemos emprendido una industria muy amena, artística y al mismo tiempo muy bien retribuida. Consiste en hacer muñecas de paño para adorno, las hacemos de unos 20 cm, llenas de serrín y vestidas con sedas, cintas y paños de colores. Da gusto ver lo monas que van saliendo a cada nueva prenda que se les coloca.

Estas muñequitas nos las compran muy bien en una casa de Barcelona y con lo que ganamos con ellas ayudamos a mamá a sostener nuestros gastos.

23 d'agost de 1938. Carta de Maria a Estanislau:

Hoy mismo he recibido el pequeño paquete que me anunciabas para mi goloso pequeñín; te lo agradezco infinito pues el azúcar me ha venido de perlas por la escasez que de ello tenemos, el chocolate, no obstante, no ha llegado, ni el arroz tampoco (...) en vez de arroz han puesto judías, todo nos es muy útil pero es estos momentos quizás lo que más es azúcar, leche y jabón, del qual carecemos en absoluto.

En aquest context de privacions, Angelina, la germana gran de la família Masó, va assumir el paper de coordinadora de la logística d'alimentar els

Dibuix del nen Narcís-Jordi Aragó, al seu pare, amagat durant la guerra i identificat com Ivonne. 1938. Arxiu Fundació Rafael Masó.

presents i els absents. La seva funció resulta molt gràfica en les cartes que adreça a Narcís Masó i Rosa Llunes, aleshores residents a Granollers. El matrimoni se subministrava amb el que trobava al lloc, amb l'oli de Montbríó que li arribava de la família de Rosa i amb la part que Angelina enviava del que ells rebien a Girona. Angelina també els explicava com havien de fer-ho per aconseguir paquets des de França.

7 de juny de 1938. Carta d'Angelina Masó a Narcís Masó i Rosa Llunes:

Passem ara a les coses de menjar; com pots veure aprofito aquesta ocasió per fer-te l'envió de que vaig parlar-te, augmentat per la generositat dels parents ausents, que han tingut la bona idea d'enviar-nos un paquet de quin t'envio mostra de cada cosa, com també n'havem fet participants als veïns de dalt. Tots som germans, i en aquests moments, tots passem els mateixos treballs, per tant, solament tens que pagar-me la farina i part del farro, doncs en tinc 1 quilo de regal de la Maria Torres, i ja te posaré una llista a part.

La farina he pensat entregar-te la meitat feta fideus, i l'altra natural per a estalviar-vos feina; i tenir-ho més prompte, la segona part fes-la com et sembli, macarrons, o potser et convindrà per truites, etc.

El procediment de l'envió que em demanes, és el següent; s'ingressen 400,00 ptes al Banc Colonial, en el compte corrent del Sr. Martín Lloberas; amb el duplicat del rebut que te donarà dit Banc, s'escriu a l'Agència Lloberas. La

Junquera, demanant se serveixi enviar-te un lot de queviures, adient a la quantitat entregada, com pots acreditar per el duplicat que li adjuntes; firmes i poses l'adreça. Acostumen a tardar uns 15 dies o més. Jo en feu 15 dissabte passat.

MENGES I MENÚS

A mesura que avançava la guerra les mestresses de casa havien de combinar el que tenien per posar alguna cosa a taula. Així sorgiren receptes impossibles de truites sense ous, succedanis de cafè i xocolata i consum de tot el que era mengívol i que abans es llençava, com les beines de faves i de pèsols que aleshores també es coïen. La farina de blat de moro, en forma de farro, va ser un dels aliments més consumits. En un principi es podia condimentar amb cansalada i oli, però en els darrers temps ja s'havia de preparar tan sols amb aigua.

El pa, indispensable en la dieta quotidiana, presentava, quan n'hi havia, els més diversos aspectes i colors, tots dolents: negrós, marró, groguenc, aspre i gomós, depenent dels succedanis de la farina de blat amb què s'elaborés. El cafè, com el tabac, va esdevenir introbable per a la majoria de la població, i una panòpia de succedanis com xicòria, aglans, malta o garrofes torrades servien per fer passar el desig de quelcom millor.

El mateix passava amb la xocolata, que solia elaborar-se amb garrofes.

Comptem amb una font excepcional per descobrir el repertori de plats que alimentaren la família dels Masó durant els anys de guerra. Es tracta d'un fullet manuscrit que, finida la contesa, van preparar les noies de la casa per recordar -i superar- els temps amargs, i fer-ne participar als que amb sort desigual passaren la guerra fora. El 13 de novembre de 1939, festivitat de Sant Estanislau, nom del pare de la família, varen organitzar una mena d'exposició per a la família, on van narrar una mostra de les peripècies per aconseguir l'aliment i els diferents plats que preparaven.

Episodis de la recerca de menjar (el text sencer es reproduïx al final de l'article):

Era tan magnífica la organització que progressiva i ràpidament anàvem avançant per el camí de la falta de tota manduca.

La plaça de Girona es reduïa a un cove de verdures a cada cap de la Rambla, tota la resta estava ocupada per les cues de les dones que a les 2 de la nit començaven d'instal·lar-s'hi per veure si a les 8 quan arribava el cove podien arreplegar alguna fullota de col o una mata d'escarola.

Nosaltres a aqueixes hores encara dormíem ben abrigadetes car no ens faltaven bons matalassos, flassades i edredons. En lloc de fer cues optarem per

l'excursionisme, una mica més distret, però que no deixava de tenir els seus punts tràgics.

A l'exposició veureu tota la col·lecció de bosses i sarrons que ens feren tan dolça i pesada companyia en nostres viatges.

I ja ens teniu anant i vinguent, de dia o de nit, amb sol o amb pluja, de la Sala, de Ruplà, de Celrà, de Bescanó, de Cornellà, de la Banyeta, de Palau, del Mas Castell, de Saus, del Perelló, de Sarrià, amb el corresponent equipatge que g. a D. sempre era bastant considerable i excitava l'enveja de tothom.

Lo pitjor de tot era el moment de pujar al tren que vessava de viatgers. Heu de pensar que en una plataforma del tren petit o sia en una superfície d'un poc més d'un metre quadrat s'hi encabien de 15 a 20 persones cada una d'elles, amb el seu corresponent bagatge compost de: saca, bosses, garrafa i mocador de farcells. Això quan no portava una carabassa d'aquelles que hi cabria el vestit de la Venta-focs i la carrossa i tot. Aixís, mig penjats, mig apoiant-nos per un sol peu, agafats a on podíem fèiem el nostre recorregut, a voltes nevant, d'altres amb la tramuntana imponent o bé amb un sol que estavellava.

"I per fi de festa parades inacabables a les estacions, crits i baralles entre la gent, el trenet no podia arriar més; quan era quasi dalt d'una pujada tornava endarrera fins a baix de tot, agafava forces i amb empentes i rodalons, endavant i endarrera arribava al terme desitjat.

Llavors entràvem a casa a on ens esperava la sopeta de farro ben calent i els naps bullidets i fumadets del fogó de serradures; però què hi podríem fer 'Resistir i resistir'.

Una altra de les fal·leres que més ens ocuparen fou la de les pomes. Com que ací no en venien calia anar-les a buscar allà on fossin. Fra Francesc de la Bisbal diàriament anava i venia de la Celler, d'Anglès i del Pasteral amb un voluminós sac a l'esquena que feia por. La tia Montserrat també quasi cada dia feia el viatge portant-les avui grosses, demà petites, uns dies un xic corcades, l'altre més senceres i arribant a casa les posava ben escampades sobre els armaris, sota els llits, dintre dels calaixos, unes amb palla, altres sense... Pomes i més pomes, mai en teníem prou, mai ens venia d'un sac més. I fèiem intercanvi amb pots de llet amb sabó, amb xacolata, la qüestió era tenir pomes.

Tota aquesta logística aconseguia omplir els plats amb combinacions de pocs elements en condicions minvants. Aquestes especialitats també van ser recollides en l'esmentat document sota el concepte de *Requisits variats*:

Diferents plats:

Sopes: De puré de fava, de carabassa, de col, de farro amb col, de farro amb carabassa, de blat de courer.

Truites: De farro, d'arròs i farro, de bròquil amb farina d'ordi, d'enciam amb Tio-Nelo, de naps amb farina, de blat de courer amb farina.

Diferents plats: Naps amb suc, naps estofats, naps amb cigrons, naps amb sang,

Fotografia familiar de la família Aragó-Masó a l'abril de 1939 després del retorn del pare, Estanislau Aragó. Arxiu Fundació Rafael Masó.

haps amb beixamel, bolets amb perdiu, orelles de llop amb ceba, bledes bullides sense oli, blat de coure amb faves, sages amb cols, peles de faves, croquetes de farro, torradetes de farro, farro torrat, farro bullit, farro fregit amb oli dolent, pa de pessic de farro, sang bullida amb sal, lleties bullides amb res, arròs amb gust de paella, salsa "la Fontanilla".

LA LLARGA OMBRA DE LA MISÈRIA

Quan el 4 de febrer les tropes franquistes entraren triomfants a la ciutat, van exhibir coves de pa blanc per oferir als gironins famolencs una pau que després es va revelar més amarga. Les voreres dels carrers s'ompliren de

gent derrotada per les dures condicions de tres anys de guerra i el pa era un recurs fàcil per conquistar gent deprimida i esgotada. Enric Mirambell¹⁴ ho recorda així: “L’any 1939 arribaren abundants saques de farina; o en sortiren de magatzems que havien romàs clandestins, i tornàrem a menjar l’enyorat pa. És per ser recordada l’avidesa amb què s’assaboria aquell abans usual i quotidià producte. I també l’excés amb què alguna persona s’indigestà després d’haver engolit tot un quilo de pa acabat de sortir del forn. Però aquella recuperació només va ser passatgera i al cap d’uns mesos tornà el racionament i l’adulteració del producte. Quantitat i qualitat tornaren a fallar. Quan recobràrem la normalitat, pels volts de l’any 1952, encara els nostres flequers ens pogueren subministrar un pa com el d’abans.”

Aquella operació de propaganda no es va poder mantenir massa temps i l’esclat de la Segona Guerra Mundial, juntament amb l’aïllament internacional que el règim dignificava com a autarquia, varen suposar el retorn de les cartilles de racionament, l’abús de preus, les pèssimes condicions dels aliments i les restriccions de tota mena. Tot aquest escenari que la població havia patit des del 1936, no va començar a canviar fins al 1952. Setze anys de misèria. La fam generalitzada es va viure fins al 1942 i es calcula que a l’Estat van morir com a conseqüència directa d’això unes 200.000 persones.

CONCLUSIONS

Totes les guerres són una derrota. I sovint el patiment de la població civil és tan dur com els combats al front. Avui a tots els escenaris bèl·lics del món homes, dones i nens continuen tenint al davant l’enemic ferotge de la fam, que desmoralitza i amenaça la pròpia existència. L’única cosa positiva és que, cada vegada més, la recerca històrica avança i la història bèl·lica s’explica de forma completa. Així va sorgint el relat de les batalles per la supervivència empreses per les dones que lluiten a la rereguarda per defensar la vida.

Aquesta és una primera aproximació a un tema que mereix recerques molt més intenses, i honestament he volgut aportar-hi el que mostra la lectura dels epistolaris i els diaris, i així obtenir una visió més completa

¹⁴ MIRAMBELL BELLOCH, Enric. “Què menjàvem a la postguerra”. *Diari de Girona*, 18/09/2016, p. 23.

del que va ser aquest episodi. Han quedat moltes coses per explicar, com l'ajuda internacional, especialment dels quàquers als infants de les escoles; la vivència dels nadals i les festes dessacralitzats, sense litúrgia i sense menjar; les desigualtats en l'accés als aliments; els tiberis del Ritz; les recepcions dels poderosos, i la misèria absoluta dels altres. L'estraperlo, l'adulteració, els intercanvis desiguals, els abusos i xantatges per un mos. Les dures vivències dels refugiats, el calvari de la retirada. Tot plegat, la història més o menys coneguda d'aquests homes però també de les dones, mereix ser estudiada, considerada i recordada.

ANNEX

Discurs semihumorístic de Montserrat Aragó Masó per a una vetllada familiar sobre les precarietats de la Guerra Civil. 13/11/1939. Arxiu Fundació Rafael Masó. Fons Personals.

Dignísimas autoridades, jerarquias del movimiento y hermanos míos en la persecución.

Ens trobem aci tots reunits per a celebrar la festa del sant del Pare per nosaltres tan desitjada y per ell tan esperada.

Ja que gràcies a la Providència Divina ens hem pogut reunir altra volta amb les persones estimades que al anar a la "Nueva España" s'estalviaren de passar les vicissituds del "Resistir", hem volgut en aquest dia fer-los-hi una demostració clara i palpable de tots els maldecaps que passàrem durant els tres anys de dominació de la "canalla marxista" (Palabras de Queipo del Llano lanzadas desde su micrófono de Sevilla).

Els meus germans de captiveri amb els quals ens ferem tanta companyia i ens animarem a passar una llarga temporada, procurant trobar quelcom de còmic en totes les coses per a alegrar l'existència, seran testimonis de la veritat de tot el que vaig a contar-vos.

Després del període de persecució personal del qual també en foreu participants vosaltres, benvinguts de la "Autarquica España"; el problema cabdal de nostra existència fou el d'abastos.

Era tan magnífica la organització que progressiva i ràpidament anàvem avançant per el camí de la falta de tota manduca.

La plaça de Girona es reduïa a un cove de verdures a cada cap de la Rambla, tota la resta estava ocupada per les cues de les dones que a les 2 de la nit començaven d'instal·lar-s'hi per veure si a les 8 quan arribava el cove podien arreplegar alguna fullota de col o una mata d'escarola.

Nosaltres a aqueixes hores encara dormíem ben abrigadetes car no ens faltaven bons matalassos, flassades i edredons. En lloc de fer cues optarem per l'excursionisme una mica més distret però que no deixava de tenir els seus punts tràgics.

A l'exposició veureu tota la col·lecció de bosses i sarrons que ens feren tan dolça i pesada companyia en nostres viatges.

I ja ens teniu anant i vinguent, de dia o de nit, amb sol o amb pluja, de la Sala, de Rupjà, de Celrà, de Bescanó, de Cornellà, de la Banyeta, de Palau, del Mas Castell, de Saus, del Perelló, de Sarrià, amb el corresponent equipatge que g. a D. sempre era bastant considerable i excitava l'enveja de tothom.

Lo pitjor de tot era el moment de pujar al tren que vessava de viatgers. Heu de pensar que en una plataforma del tren petit o sia en una superfície d'un poc més d'un metre quadrat s'hi encabien de 15 a 20 persones cada una d'elles, amb el seu corresponent bagatge compost de: saca, bosses, garrafa i mocador de farcells. Això quan no portava una carabassa d'aquelles que hi cabria el vestit de la Venta-focs i la carrossa i tot. Aixís, mig penjats, mig apoiant-nos per un sol peu, agafats a on podíem fèiem el nostre recorregut, a voltes nevant, d'altres amb la tramuntana imponent o bé amb un sol que estavellava.

I per fi de festa parades inacabables a les estacions, crits i baralles entre la gent, el trenet no podia arriar més; quan era quasi dalt d'una pujada tornava endarrera fins a baix de tot, agafava forces i amb empentes i rodalons, endavant i endarrera arribava al terme desitjat.

Llavors entràvem a casa a on ens esperava la sopeta de farro ben calent i els naps bullidets i fumadets del fogó de serradures; però que hi podríem fer "Resistir i resistir".

Vaig a contar-vos ara un dels episodis més ressonants. Anàvem, més ben dit veníem. Veníem de la Sala, la mare, la tia Paula i jo. Carregades com uns bastaixos ferem l'hora i mitja de la casa a l'estació amb penes i treballs aturant-nos cada deu minuts per agafar millor els paquets o per canviar de mà o senzillament per a reposar encara que sols fos un moment; quan agafàvem altra volta els bultos ens semblava que anàvem molt bé però als pocs instants ja ens relliscaven, ja la ma s'ens tornava a adormir...

Per fi arribem a l'estació a on poguérem reposar, es a dir, els braços pogueren reposar, però les cames? Els quatre pams de banc de que disposa el local eren ocupats i per tant ens tocà quedar-nos dretes, feia dues hores que caminàvem, al cap de tres vindria el tren, era qüestió d'un xic de paciència i procurar poder apoiar-nos a la paret que també estava plena de gent.

Badallant, enraonant una mica, escoltant el que deien, les 20 o 30 persones allí reunides, s'acostava l'hora de sortir d'aquell catau. Quan heus aci que compareix el Jefe de l'Estació dient-nos que el tren s'havia espatllat i que hauríem de quedar-nos un parell d'hores més o sia esperar una altra màquina que anirien a buscar.

¿Dues hores? Quan ja s'en porten cinc de peu dret, quan ja no se sap amb quina cama apoiar-se, quan ja no te n'adones si tens els peus freds o calents! La majoria de la gent que portaven bultos que no es xafaven s'hi assentaren i es posaren a roncar.

Nosaltres ja no sabíem què dir ni que pensar, una mena d'ensopiment s'anà apoderant de tots, els quarts semblaven interminables... fins que el xiulet del tren ens espavilà ben de pressa.

Amb tot el fatuatge ens hi enfilarem com micos i per variar estiguérem dretes aguantant l'equilibri durant més d'una hora fins que arribarem a casa. Vuit horetes seguides a peu dret, és un jornal bastant bonic no?

Una altra de les fal·leres que més ens ocuparen fou la de les pomes. Com que aci no en venien calia anar-les a buscar allà on fossin. Fra Francesc de la Bisbal diàriament

anava i venia de la Celler, d'Anglès i del Pasteral amb un voluminós sac a l'esquena que feia por. La tia Montserrat també quasi cada dia feia el viatge portant-les avui grosses, demà petites, uns dies un xic corcades, l'altre més senceres i arribant a casa les posava ben escampades sobre els armaris, sota els llits, dintre dels calaixos, unes amb palla, altres sense... Pomes i més pomes, mai en teníem prou, mai ens venia d'un sac més. I fèiem intercanvi amb pots de llet amb sabó, amb xacolata, la qüestió era tenir pomes.

Are g. a D. ja no hem de parlar més de naps, ni de bledes, de farro, de sages, ni d'aglans, sinó que totes aquestes coses s'han convertit amb menjars celestials.

Però em fa por que si les Jerarquias del Movimiento no procuren pas seguir més al peu de la lletra les normes de nostre Invicto Caudillo aviat haurem de tornar a agafar la bossa, la motxilla, el sac, les espadnyes, el mocador, la garrafa i anar altra volta amunt i avall en busca de manduca per a poder "Resistir".

Per tant a Vostè Excel·lentíssim, Reverendíssim i Il·lustríssim Sr. D. Joaquim de Viñals com a representant del Governador, com a representant de l'alcalde, com a representant de totes les Digníssimes Jerarquias de la Ciutat del Herois li supliquem que fassi arribar les nostres queixes a les autoritats per a que donguin pa, pa i sempre pa.

Girona, 13-XI-1939

BIBLIOGRAFIA

Documents d'arxiu

Correspondència entre Josefina Aragó i Joan Masó durant la guerra. Arxiu Fundació Rafael Masó. Fons Personals.

Correspondència entre Maria de la Bonanova Masó i Estanislau Aragó durant la guerra. Arxiu Fundació Rafael Masó. Fons Personals.

Correspondència entre Angelina Masó i Narcís Masó i Rosa Llunes durant la guerra. Arxiu Fundació Rafael Masó. Fons Narcís Masó-Rosa Llunes.

Dietari de Guerra de la família Aragó-Masó. Arxiu Fundació Rafael Masó.

Discurs semihumorístic de Montserrat Aragó Masó per a una vetllada familiar sobre les precarietats de la Guerra Civil. 13/XI/1939. Arxiu Fundació Rafael Masó. Fons Personals.

Arxiu d'Imatges Fundació Rafael Masó.

CRAI Biblioteca Pavelló de la República. Universitat de Barcelona.

Publicacions

DOMÈNECH, Joan de Déu. *La batalla de l'ou. De quan passàvem gana (1936-1939)*. Barcelona: Raval Edicions, 2012.

FASANELLA SELIGRAT, Assumpta. "Latirisme de postguerra, 1941-1943". *Gimbernat. Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*. 2011, vol. 56, p. 123-136. <https://raco.cat/index.php/Gimbernat/article/view/308500>. [Consulta: 28/12/2022].

- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep; OLIVÉ OLLÉ, Francesc (ed.). *Guerra Civil a Catalunya, testimonis i vivències*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007.
- GIL TORT, Rosa Maria. *Elles també hi eren. Història de les dones de la Casa Masó (1830-2015)*. Girona: Fundació Valvi - Curbet Edicions, 2019.
- GIL TORT, Rosa Maria; VILA MEDINYÀ, Pep. "Del plat a la pàgina escrita, els receptaris i les notes de cuina, rebosteria, conserves i adrogueria de la família Masó-Aragó de Girona." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. LIX, 2018, p. 493-568.
- MIRAMBELL BELLOCH, Enric. "Què menjàvem durant la guerra". *Diari de Girona*, 11/09/2016, p. 29.
- MIRAMBELL BELLOCH, Enric. "Què menjàvem a la postguerra". *Diari de Girona*, 18/09/2016, p. 23.
- SERRA, Daniel; SERRA, Jaume. *La guerra quotidiana. Testimonis d'una ciutat en guerra (Barcelona 1936-1939)*. Barcelona: Columna, 2003.
- VILA, Pep. «Menús de guerra. "Un bon menjar solament consisteix en l'indispensable"». *Blanda*, núm. 14, 2011, p. 124-136.
- Peus de foto de les imatges
- Foto 1: La Central Llitera Municipal, inutilitzada el dia 20 de juliol de 1936 en els aldarulls de principis de la Guerra Civil. Foto: Josep Buil Mayral. 1966. Fons Josep Buil Mayral. CRDI. Ajuntament de Girona.
- Foto 2: Dietari de guerra de les dones Aragó-Masó. 1936-1939. Arxiu Fundació Rafael Masó.
- Foto 3: Dibuix del nen Narcís-Jordi Aragó, al seu pare, amagat durant la guerra i identificat com Ivonne. 1938. Arxiu Fundació Rafael Masó.
- Foto 4: Fotografia familiar de la família Aragó-Masó a l'abril de 1939 després del retorn del pare, Estanislau Aragó. Arxiu Fundació Rafael Masó.